

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 3. SZÁM
LXV. ÉVFOLYAM

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETTEL
KAPCSOLATBAN ÁLLÓ SZERZŐK ÍRÁSAI II.

Horváth Richárd, Fóti Miklós, Kármán Gábor,
Pálffy Géza, Orgona Angelika, Nagy Kornél, Tóth Ferenc,
Demeter Gábor, Eszik Veronika, Huhák Heléna,
Fejérdy András és Bartha Ákos értekezései

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 3. szám

Horváth Richárd Mátyás király könyvei. (A késő középkori forráspusztulás mértékéről)	335
Fóti Miklós Ali szegedi szandzsákbég személyének azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595)	353
Kármán Gábor Határvédelem, finanszírozás, protestantizmus. A belső–ausztriai és a magyar rendek vitája, 1606–1610	367
Pálffy Géza Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699)	393
Orgona Angelika A láthatatlan asszony. Salgai Kata házasságai	417
Nagy Kornél „Egy füstbe ment terv”. Michál Minas Theodorowicz örmény unitus püspöki jelöltsége Erdélyben (1731–1742)	441
Tóth Ferenc „... számtalanszor bizonyította bátorságát, képességeit és tapasztalatait...” Egy magyar gróf franciaországi marsallá váló kinevezésének körülményei	463
Demeter Gábor Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796)	485
Eszik Veronika Válaszok a modernizáló állam behatolására a vidéki térbe. Az 1883–as horvátországi parasztmozgalmakról másképp	521
Huhák Heléna Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban (1944–1945)	545
Fejérdy András Intranszigenz antikommunizmus és/vagy pragmatikus diplomácia? XII. Piusz keleti politikája világháború és hidegháború között	567
Bartha Ákos Egy nyughatatlan <i>homo politicus</i> : Szüts Iván (1900–1973) életútja	591

INTRANZIGENS ANTIKOMMUNIZMUS ÉS/VAGY PRAGMATIKUS DIPLOMÁCIA?

XII. Piusz keleti politikája világháború és hidegháború között

FEJÉRDY ANDRÁS

.....
INTRANZIGENT ANTI-COMMUNISM AND/OR PRAGMATIC DIPLOMACY?
The Eastern Politics of Pope Pius XII between World War and Cold War

Based on new sources freshly made available by the Holy See, the study aims to reassess the history of – supposed or real – efforts at rapprochement between the Holy See and the Soviet Union, initiated between 1942 and 1946, with the ultimate goal of identifying the considerations that shaped the eastern politics of the Holy See at the end of World War II. After a thorough investigation of the Orlemanski Action in Spring 1944, of the Flynn Mission in March 1945, and of the negotiations that were opened in 1946 via some Hungarian Jesuits, the author argues that, while at the end of the war there was indeed a moment when Moscow appeared open to cooperation, those efforts at rapprochement that in fact took place generally broke down because of the Kremlin's basic indifference, while the Holy See remained throughout ready for communications as long as the necessary conditions were fulfilled. As a result, the eastern politics of Pius XII should be interpreted in terms of the paradigm of the Holy See's traditional eastern politics of concordats rather than in that of intransigence. Yet the technical term of *Ostpolitik* cannot be applied to the eastern politics of Pius XII without further qualifications, for, while it does show connections with the *Ostpolitik* of the Holy See in the 1960s, several major differences can be identified between them.

Keywords: politics of concordats, diplomacy of the Holy See, communism, Soviet Union, Pius XII, soviet block
.....

„A Szentsek mindenkor készséges a moszkvai kormánnyal kapcsolatba lépni.”¹ 1946. március 18-án ezekkel a szavakkal tolmácsolta XII. Piusz személyi titkára, a jezsuita P[ater] Robert Leiber a pápa álláspontját a szovjetek állítólagos tárgyalási hajlandóságáról üzenetet hozó magyar P. Nagy Töhötömnnek. Ezen legmagasabb helyről érkezett szent-

1 Nagy Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Bp., 2021. 266.

Fejérdy András, igazgatóhelyettes, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Egyháztörténeti osztály. A tanulmány létrejöttét a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap (NKFIH) Fk 135762 számon támogatta.

széki állásfoglalás előzményeként P. Leiber már 1945. november elején arról tájékoztatta a *modus vivendi* keresésében érdekelt, ugyancsak jezsuita Nagy Töhötömöt:

„Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna. Ellenben mi hoztuk már többször Moszkva tudomására, hogy hajlandók vagyunk a kapcsolatokat felvenni. Először évekkal ezelőtt Ankarán keresztül, de semmi érdemleges válasz nem jött; majd még Roosevelt életében, az elnök egyik kiváló katolikus diplomatája megemlítette a Vatikán közeledő szándékát magának Molotovnak, aki részint kitért a válasz elől, részint pedig valami kis biztatást adott. Stockholmon keresztül is történnek jelenleg közeledő lépések, most már mindkét oldalról, de kialakult eredményről még nem beszélhetünk. A Vatikán feltétlenül föl akarja venni a kapcsolatot Moszkvával.”²

Kétségtelen, hogy a Szovjetunió második világháború végi kelet-közép-európai térnyerése komoly kihívás elé állította a Szentszéket. Miután a térség „katolikus sávja”³ is az ateista kommunizmus ideológiáját követő nagyhatalom érdekszférájába került, egyáltalán nem volt lényegtelen, lehetséges-e a katolikus hívek érdekében Moszkvával valamilyen *modus vivendit* kialakítani. A Vatikán és a Kreml közötti kapcsolatokat illetően a szakirodalomban azonban mindmáig nyitott kérdés, vajon a – nyitó idézetben is kilátásba helyezett – párbeszéd kibontakozását és egy megegyezés megkötését XII. Piusz pápa óvatossága és elvi kommunistaelenessége, vagy inkább a Szovjetunió elzárkózása akadályozta-e meg? Másként megfogalmazva a kérdést: beszélhetünk-e XII. Piusz pápa esetében az utódai, XXIII. János és VI. Pál pápa nevével összeforrott értelemben *Ostpolitik*ről, vagy inkább azoknak van igazuk, akik Pacelli pápa keleti politikájának intranzigens, hajlíthatatlan antikommunizmusát tekintik meghatározónak?

A kérdés megválaszolása érdekében a következőkben az újonnan kutathatóvá vált szentszéki források bevonásával újraolvassuk a második világháború alatt és után kezdeményezett, vélt vagy valós szentszéki–szovjet közeledési kísérletek történetét. A konkrét esetek számbavételén, illetve kontextusuk és lefolyásuk rövid ismertetésén túl célunk mindenekelőtt az, hogy a szentszéki háttérdokumentumok fényében feltárjuk, hogy milyen szempontok alakították a második világháború végén a szentszéki keleti politikát. Amellett érvelünk, hogy jóllehet a világháború végén volt olyan pillanat, amikor Moszkva látszólag együttműködési készséget tanúsított, a ténylegesen meginduló közeledési kísérletek döntően a Kreml érdektelensége miatt fulladtak kudarcba, míg a Szentszék részéről – megfelelő feltételek teljesülése esetén – megvolt a nyitottság a párbeszédre. Következésképpen XII. Piusz keleti politikája nem az intranzigencia, hanem sokkal inkább a hagyományos szentszéki konkordátumpolitika paradigmájában értelmezendő. Az *Ostpolitik* terminus technicus alkalmazását XII. Piusz keleti politikájára azonban nem tartjuk

2 Nagy Töhötöm: *Napló 1944–1946, kapcsolódó dokumentumokkal*. [Szerk. Keresztes András.] Százhalombatta, 2019. 83. [1945. november 1-i bejegyzés.]

3 Ezt a megfogalmazást használja Pietro Pastorelli: *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale nella seconda metà del Novecento*. Soveria Mannelli, 2013. 7.

megfelelőnek, mert mutat ugyan bizonyos összefüggéseket az 1960-as évek szentszéki *Ostpolitikájával*, több alapvető különbség fedezhető fel a kettő között.

„... mi hoztuk már többször Moszkva tudomására, hogy hajlandók vagyunk a kapcsolatokat felvenni”

P. Leiber P. Nagynak adott, bevezetőnkben idézett tájékoztatásában arról beszélt, hogy a Szentszék „már többször” Moszkva tudomására hozta, hogy kész a kapcsolatok felvételére. A pápa bizalmasa 1945 novemberéig összesen három ilyen konkrét esetet említett: egy „évekkel korábban” az ankarai apostoli delegátuson keresztül tett kezdeményezést, amelyre nem érkezett válasz; egy „még Rooseveltnél” egy amerikai diplomata útján közvetített – állítólag a Szentszéktől kiinduló – közeledési kísérletet, valamint egy 1945 őszi még folyamatban lévő, immár kétoldalú tárgyalás reményével kecsegtető közeledési kísérletet, amelyre Stockholmon keresztül került sor. Mit lehet tudni ezekről az epizódokról?

A kutatás jelen állapotában az ankarai szentszéki képviselő útján indított kapcsolatkeresésről nem rendelkezünk pontos információkkal. Amennyiben elfogadjuk P. Leiber állítását, hogy a kezdeményezésre „évekkel” 1945 novemberé előtt került sor, elképzelhető, hogy a pápa magántitkára azokra, a különböző sajtóhírekben is megjelent híresztelésekre utalt, amelyek szerint a Vatikán ismételt kísérletet tett arra, hogy információkat szerezzen a szovjet hadifogságba esett olasz katonákról.⁴ A közvetítő csatornák és dátum megnevezése nélkül megemlített esetek részletei mindenestre nem ismertek. Kronológiailag ugyan nem illik a P. Leiber-féle elbeszélésbe, mégsem zárható ki, hogy a német jezsuita valójában egy 1945 elején tett szentszéki lépésre gondolt. Erre utal legalábbis az az 1945 márciusában a Moszkva és Róma között közvetíteni kívánó amerikai demokrata politikus, Franklin Delano Roosevelt elnök író felmenőjével rendelkező, katolikus politikai tanácsadója, Edward J. Flynn számára készített feljegyzés, amely számba vette a Szentszéknek mindazokat a kezdeményezéseit, amelyek 1918 és 1926 között a két fél közötti együttműködésre vagy megállapodásra irányultak. Ebben tudniillik az áll, hogy az első világháborút követő tárgyalások megakadása után 1926 és 1945 között újabb közeledési kísérletek ugyan nem történtek, ám a dokumentum összeállításának évében, azaz 1945-ben, a törökországi apostoli delegátuson keresztül a Szentszék sikertelenül próbált nem hivatalos formában kapcsolatba lépni a Szovjetunióval, hogy információkat kérjen a hadifoglyokról.⁵ Akárhogy is áll a dolog, a rendelkezésre álló információmorzsa szerint

4 Lásd pl. *Diplomatische Initiative des Kremls im Vatikan. Eine Nuntiaturn in Moskau?* *Basler Nachrichten* 1944. augusztus 12–13. 1. A lap egy példányát lásd Segreteria di Stato. Sezione per i Rapporti con gli Stati. Archivio Storico. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (= ASRS AA.EE.SS.) Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 513^v. A Szentszék hadifoglyok érdekében végzett tevékenységéről lásd *Inter arma caritas. L'Ufficio Informazioni Vaticano per i prigionieri di Guerra, istituito da Pio XII (1939–1947)*. I–II. A cura di Francesca Di Giovanni – Giuseppina Roselli. Città del Vaticano, 2004. (Collectanea Archivi Vaticani 52.)

5 Appunto consegnato il 28 marzo 1945 da S.E. Monsignor Segretario al Sig. Edward J. Flynn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 101–106.

ez a szentszéki kezdeményezés semmiképpen sem látszik átfogó közeledési kísérletnek, hanem sokkal inkább egy igen konkrét ügyben, a – feltehetően olasz – hadifoglyok érdekében tett humanitárius célú szentszéki lépésnek.

A „Roosevelt elnök” életében egy amerikai diplomata közvetítésével megvalósuló, második közeledési kísérlet nem más, mint az imént említett Edward J. Flynn-nek a szakirodalomban jól ismert közvetítési kísérlete a Kreml és a Vatikán között. A német jezsuita ugyan nem nevezi néven a tévesen „diplomatának” titulált személyt, az esemény leírása egyértelműen a Flynn-misszióra utal.⁶ A P. Leiber interpretációja szerint a Szentszék által kezdeményezett közeledési kísérlet mindazonáltal nem a Vatikánból indult ki. Az ötletet, hogy Flynn kísérje el Rooseveltet Jaltába, és onnan utazzon tovább Moszkvába, hogy helyben tájékozódjon a Vatikán és a Kreml közötti kapcsolatteremtés lehetőségeiről, illetve a katolikus egyház helyzetéről a szovjetek által megszállt területeken,⁷ maga az elnök vetette fel.⁸ Molotov engedélyével Flynn végül Averell Harriman moszkvai amerikai követ különleges vendégeként mintegy három hetet töltött a szovjet fővárosban. 1944. február 12. és március 10. közötti moszkvai tartózkodása alatt többek között tárgyalásokat folytatott a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Orosz Pravoszláv Egyháziügyi Tanács elnökével, Georgij Karpovval, Molotov szovjet külügyminiszterrel, valamint a nem ortodox felekezeteket felügyelő Egyháziügyi Tanács elnökével, Ivan Poljanszkival.⁹

Moszkvai útját követően Flynn Rómába utazott, hogy beszámoljon XII. Piusznak és munkatársainak moszkvai tapasztalatairól és a szentszéki–szovjet közeledést szorgalmazza. Vatikáni tárgyalásai során többek között felkarolta azt a javaslatot, hogy a Szentszék Harriman moszkvai amerikai nagykövet útján vesse fel Molotovnak egy apostoli vizitátor Szovjetunióba küldésének lehetőségét, akinek feladata egy egyezmény megkötésének előkészítése lenne. Azzal XII. Piusz is egyetértett, hogy mindenképpen fontos fenntartani a szentszéki–szovjet kapcsolatépítés lehetőségét, mert a teljes szakítás nagyon káros lenne a fokozatosan előrenyomuló Vörös Hadsereg által megszállt területen élő sok millió katolikus számára. A pápa ugyanakkor úgy vélte, hogy a kapcsolatok „még megmaradt vékony fonalának” fenntartására és időnyerés céljából elegendő, ha Flynn első lépésben a Molotov szovjet külügyminiszter által a Vatikánnal szemben megfogalmazott vádak

6 Johan Ickx volt az első kutató, aki felfigyelt arra, hogy a P. Leiber közlésében szereplő amerikai „diplomata” Edward J. Flynn-nel azonos. Johan Ickx: *L'Ostpolitik di Pio XII. Il «modus vivendi» proposto a Mosca 1946–1947. Il caso di padre Alessandro Töhötöm Nagy S. J.* In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965./ Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965.* A cura di Emilia Hrabovec – Giuliano Brugnotta – Peter Jurčaga. Città del Vaticano, 2018. 163–164. Újabban Johan Ickx: *L'Ostpolitik di Pio XII? Diplomazia pontificia e Unione Sovietica negli anni postbellici del pontificato di Pio XII. Le fonti e i protagonisti.* In: *L'Ostpolitik vaticana, l'Unione Sovietica e la Chiesa ortodossa Russa (1945–1978).* A cura di Johan Ickx. Città del Vaticano, 2021. 26–27. A magyar szakirodalomban ez az azonosítás nem ismert. Vö. *Scontrarsi o negoziare? Alternative dei Cattolici nel dopoguerra in Ungheria alla luce di alcuni documenti Vaticani/Útközni vagy időt nyerni? Katolikus alternatívák 1945 után néhány vatikáni dokumentum fényében.* Szerk. Johan Ickx – Keresztes András – Somorjai Ádám. Bp., 2020. (METEM Könyvek 94) 45., 141.; Petrás Éva: *Állarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.* Bp.–Pécs, 2019. (ÁBTL Monográfiák) 86–87.

7 Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 67.

8 Serhii Plokhly: *Yalta, the Price of Peace.* New York, 2010. 31–32.

9 Uo. 444–446.; Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 67–73.

és rágalmakat cáfolja, rámutatva egyúttal a Szentszék Szovjetunió iránti jóindulatára.¹⁰ Ennek megfelelően készült el az a válaszdokumentum, amelyet Tardini végül Flynn 1944. március 28-án XII. Piusznál tett búcsúlátogatása után adott át az amerikai politikusnak.¹¹

A feljegyzés – amely hivatalosan Flynn számára készült, hogy azt, mint vatikáni tárgyalásainak eredményét, a saját nevében küldje Moszkvába¹² – három egységből állt. Az első pontban az ideológiai szembenállás hangsúlyozása mellett cáfolták, hogy a Szentszék bármikor is ellenséges magatartást tanúsított volna a Szovjetunióval szemben, és ennek alátámasztására számba vették a Szentszék ez irányú, 1918 és 1926 közötti kezdeményezéseit, és utaltak arra a – fentebb említett – sikertelen kísérletre, amikor a Szentszék a törökországi apostoli delegátuson keresztül nem hivatalos formában kívánt kapcsolatba lépni a Szovjetunióval, hogy információkat kérjen a hadifoglyok sorsáról. A második pontban a Szentszék náciizmus irányába tanúsított elfogultságának rágalmát cáfolták. A harmadik pontban végül a Szentszék világháború alatti abszolút semleges magatartására emlékeztettek, amihez a Vatikán a német–szovjet szövetség 1939. évi megkötésekor, majd később a Szovjetunió ellen indított német támadás alkalmával is hű maradt. A dokumentum összegzéseként végül rámutattak, hogy a felhozott példák mind igazolják, hogy a Szentszék mindig minden nemzettel jó viszonyra törekedett. Így például a fennálló nehézségek ellenére annak idején a cári Oroszországgal is sikerült diplomáciai kapcsolatot létesíteni. Lezárásként hangsúlyozták, hogy a Szentszék „nem adta fel mindenki felé érvényes békés programját, mint ahogy változatlan az a vágya is, hogy megvalósuljanak azok a feltételek, amelyek a katolikus vallás számára nélkülözhetetlenek.”¹³ Némi pontosítással tehát igaznak tekinthető P. Leiber Nagy Töhötöm által tolmácsolat kijelentése: jóllehet a kapcsolatépítés terve nem a Szentszékétől indult ki, Flynn küldetése nyomán a Vatikán valóban kész volt – az amerikai politikus útján – óvatos párbeszédet kezdeményezni Moszkvával, ám egy *modus vivendi* letárgyalására (még) nem tartotta érettnek a helyzetet.

A P. Leibertől származó információk pontatlanságának fényében kérdéses, mit takart pontosan a német jezsuitának az az állítása, hogy a „jelenben” – azaz 1945 őszén – „mind-

10 Tardini feljegyzése az 1945. március 25-i pápai kihallgatásról. (Ex. audientia Sanctissimi.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 92^r–93^v. Lásd még Feljegyzés Tardini és Flynn 1945. március 23-i beszélgetéséről. Uo. f. 36.; Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. Uo. f. 67.; Colloquio del 24 marzo 1945 fra il Mons. Segretario e il Signor Edward J. Flynn in merito all'eventuale invio di un Visitatore Apostolico in Russia. Uo. f. 83.

11 Appunto consegnato il 28 marzo 1945 da S.E. Monsignor Segretario al Sig. Edward J. Flynn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 101–106. Di Nolfo olaszul közli, de nem tudja egyértelműen beazonosítani, mi a dokumentum célja. Ennio Di Nolfo: *Dear Pope. Vaticano e Stati Uniti. La corrispondenza segreta di Roosevelt e Truman con Papa Pacelli dalle carte di Myron Taylor*. Róma, 2003. 228. sz. dokumentum melléklete. Lásd még Missione Flynn 21–28. Maggio 1945. (Tardini kronológiai összefoglalója Edward J. Flynn 1945. évi vatikáni küldetéséről.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 30–32.

12 Vö. Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 67–73.; Missione Flynn 21–28. Marzo 1945. (Tardini kronológiai összefoglalója Edward J. Flynn 1945. évi vatikáni küldetéséről.) Uo. ff. 30–32.; Tardini feljegyzése az 1945. március 25-i pápai kihallgatásról. (Ex. audientia Sanctissimi.) Uo. ff. 92^r–93^v.

13 Appunto consegnato il 28 marzo 1945 da S.E. Monsignor Segretario al Sig. Edward J. Flynn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 101–106.

két oldalról történnek közeledő lépések Stockholmon keresztül”.¹⁴ Eddig nem bukkantunk olyan forrásra, ami megerősítette volna ennek a kapcsolatkeresési folyamatnak a tényét, netán pontosította volna annak tartalmát. Az egyetlen eddig előkerült forrás, ami közvetetten megerősítheti a Svédországon keresztül folytatott kapcsolatkeresés lehetőségét, Sergio Trasatti 1993-as, *La Croce e la Stella* című munkája. A *L'Osservatore Romano* egykori főszerkesztője ebben a kötetben – a forráshely megjelölése nélkül – hosszan idéz egy 1946. július 22-én XII. Piusz pápa és Gunnar Hägglöf moszkvai svéd követ közötti találkozó összefoglalójából. A beszélgetés során a pápa megerősítette, hogy a Szentszék megfelelő feltételek és garanciák mellett mindenkor készen állt egy *modus vivendire*, és a kapcsolatkeresést Moszkvával a katolikusok érdekében most még fontosabbnak tartja, mint az első világháború után.¹⁵ További kutatások szükségesek tehát annak feltárására, hogy van-e összefüggés a két, svédekhez kötődő információ között, illetve mi lett az állítólagos 1945. őszi kölcsönös közeledési kísérlet kimenetele?

„Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna.”

A P. Leiber által felsorolt kapcsolatfelvételi törekvések közös vonása, hogy azokra vagy egyoldalú szentszéki kezdeményezésként hivatkozott, vagy – mint a Stockholmon keresztül folyó tárgyalások esetében – kölcsönös közeledési lépésként utalt rájuk. Következésképpen figyelmen kívül hagyott minden olyan vélt vagy valós kísérletet, amelyek a Kremlből indultak ki. Ahogy fogalmazott: „Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna.” Mennyire igaz ez a kategorikus állítás?

A korabeli sajtóban felröppent ilyen epizódok egy részét P. Leiber jogosan hagyta figyelmen kívül. Ezeket a híreszteléseket az Államtitkárság ugyanis a maga idejében rendre megcáfolta. Ilyen volt például az az 1942. március 3-án, a római „Urbe” hírügynökség által közzétett hír, mely szerint Sztálin egy autográf levelet küldött a pápának, hogy közölje vele a vallással és a katolikus egyházzal kapcsolatos jó szándékát. A Szentszék a megalapozatlan hírt az olasz fasiszta kormány dezinformációs kísérletének tartotta, és tiltakozott annak közzététele és terjesztése ellen. Nem sikerült azonban megakadályoznia, hogy a német, illetve a szövetséges propaganda – ellentétes előjellel – felhasználja a valóságnak beállított információt. A németek azért, hogy lejárassák a pápát, a szövetségesek pedig annak igazolására, hogy a Szovjetunióban jelentősen javult a vallási helyzet.¹⁶

14 Nagy: *Napló*, 83. [1945. november 1-i bejegyzés.]

15 Sergio Trasatti: *Vatican Kremlin. Les secrets d'un face-à-face*. Paris, 1993. 135. A svéd diplomata emlékiratainak vonatkozó kötete: Gunnar Hägglöf: *Fredens vägar 1945-1950*. Stockholm, 1973.

16 A felröppent hírrel kapcsolatos dokumentumokat közli *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*. (= ADSS) V. *Le Saint Siège et la Guerre Mondiale Juillet 1941 - Octobre 1942*. Ed. Pierre Blet et al. Città del Vaticano, 1969. 461-463., 470-472., 474-476. [274., 275., 276., 284., 287., 288. sz. dokumentumok.] A téves hír propagandisztikus felhasználásáról lásd ADSS III. *Le Saint Siège et situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes 1939-1945*. Ed. Pierre Blet et al. Città del Vaticano, 1967. 566-567. 2. j. Lásd még Antoine Wenger: *Rome et Moscou 1900-1950*. Paris, 1987. 583.; Hansjakob Stehle: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*. München-Zürich, 1975. 249.

Nem sokkal később, 1942 nyarán Rémy Lepretre szíriai apostoli delegátus jelentett feletteseinek egy francia közvetítési ajánlatról. A közel-keleti szentszéki diplomata arról számolt be, hogy a moszkvai francia misszió egyik tagja szerint a szovjet kormány a vallás-szabadság elismerése, sőt a katolicizmushoz való közeledés felé halad. Hozzátette, hogy a moszkvai misszió vezetője, Roger Garreau úgy vélte, hogy abban a helyzetben van, hogy elősegítheti ezt a közeledést a Szentszék és a szovjet kormány között.¹⁷

Légközelebb 1944 nyarán terjedtek a sajtóban hírek arról, hogy a Szovjetunió – az olasz kommunista vezető, Palmiro Togliatti közvetítésével – közeledni kíván a Szentszékhez. Luigi Maglione államtitkár azonban rögtön cáfolta¹⁸ azt az Amleto Cicognani washingtoni apostoli delegátus 1944. július 15-i táviratában hivatkozott újsághírt, hogy jó előjelnek tekinthető, hogy Togliatti és Giovanni Battista Montini között bizalmas találkozóra került sor.¹⁹ Az angol *News Chronicle* 1944. augusztusi értesülését pedig, mely szerint Sztálin Palmiro Togliattin és Peri tábornokon keresztül egy memorandumot juttatott volna el a Szentszékhez a háború utáni együttműködés lehetőségéről,²⁰ a *L'Osservatore Romano*ban utasították vissza.²¹ Ugyanilyen téves hírek tekinthető a *Basler Nachrichten* azon értesülése, amely Róma felszabadítását követően hasonló szovjet kapcsolatkeresési kísérleteket és együttműködési ajánlatokat tulajdonított – ismét „Ercoli elvtárs”, azaz Togliatti közreműködésével – Mihail Kosztiljevnek, a Szovjetunió római képviselőjének.²²

Az 1944 nyarán felröppent téves vagy megalapozatlan sajtóhírek mögött egy közös – kétségkívül megtörtént – eseményt, illetve az annak nyomán létrejött, vagy annak elemeit felhasználó kombinációkat sejthetünk: a Massachusetts állambeli Springfield Rózsafüzér-plébániája lengyel származású plébánosának, Stanislas Orlemanskinak 1944. tavaszi Moszkvai útját.²³

Az 1944. április 17. és május 10. között megvalósult, nagy nemzetközi sajtóvisszhangot kiváltó út során Orlemanski kétszer két órát tárgyalt Sztálinnal, és Moszkvából egy, a Generalisszimusz által aláírt, XII. Piusznak szánt dokumentummal tért vissza. Annak ellenére így történt, hogy jelenlegi ismereteink szerint az út eredeti céljai között nem szerepelt a Kreml és a Vatikán közötti közeledés előmozdítása. A meghívás egyértelműen a Lengyelország második világháború utáni sorsáról szóló nagyhatalmi egyeztetések kontextusába illeszkedett, melynek során a Szovjetunió egyrészt az ország keleti és nyugati

17 ADSS V. 637–638. [430. sz. dokumentum]; Stehle: *Die Ostpolitik*, 250.; Trasatti: *Vatican Kremlin*, 118., 137. Később, 1944 őszére az Államtitkárságon az a meggyőződés alakult ki, hogy éppen Garreau követ lehet az egyik olyan személy, aki az Orlemanski-misszióval és egy esetleges szovjet–vatikáni *modus vivendivel* kapcsolatos bizalmas információkat szivárogtatott ki a sajtónak. Vö. Feljegyzés Braun leveléről. 1944. október 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 671–672.

18 Maglione 1742. sz. távirata Cicognaninak. 1944. július 18. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 33.

19 Cicognani 2238. sz. rejteltávirata. 1944. július 15/16. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 27–28.

20 Godfrey 432. sz. rejteltávirata. 1944. augusztus 18/19. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 480.

21 Távirattervezet Godfreynek. 1944. augusztus 21. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 484.

22 Braunstumm távirata a Vatikánba. Berlin, 1944. augusztus 17. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 486–490. Vö. Stehle: *Die Ostpolitik*, 276.

23 Az eset részletes bemutatását lásd Balogh Margit – Fejérdy András: Az Orlemanski-akció, avagy egy amerikai pap különös útja a Szovjetunióba. In: *Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára*. Szerk. Zombori István. Bp., 2022. 165–195.

határainak újrarajzolását, másrészt pedig az ellenségesnek tekintett londoni emigráns kormány helyett egy Moszkva iránt lojális új lengyel kormány felállítását kívánta elérni. Orlemanski a Szovjetunió oldalán harcoló lengyel Kościuszko hadosztály és lengyel ellenállók támogatására 1943-ban Amerikában létrehozott Kościuszko Liga alapítójaként alkalmasnak tűnt arra, hogy tagja legyen a londoni lengyel emigráns kormány alternatívájaként megteremtendő – szovjetek számára is elfogadható – új lengyel kormánynak, és papi személyként legitimálja azt a katolikus többségű lengyel társadalom, valamint az amerikai lengyel emigráció előtt.

Jóllehet a nyilvánosság felé mindvégig magánjellegű utazásként kommunikálták Orlemanski útját, arra a valóságban titkos USA kormányzati támogatással került sor, sőt a National Catholic Welfare Conference dokumentumai szerint a tervbe az amerikai püspöki kart is előzetesen beavatták.²⁴ A magánút látszatának megőrzését szolgálta, hogy az utazást és a Sztálinnal való személyes egyeztetés lehetőségét a lengyel ügyekről formálisan tényleg Orlemanski kezdeményezte 1944. január 17-én.²⁵ Az amerikai diplomáciai dokumentumokból azonban tudható, hogy Sztálin kért neki útlevelet Rooseveltől, amit az amerikai elnök kész volt megadni.²⁶

Bár Orlemanski útjának eredeti célja tisztán politikai volt, és a londoni lengyel kormány alternatívájaként szolgáló lengyel koalíciós kormány létrehozására vonatkozó tervek kiérlelésére irányult, mégis már Sztálin és Orlemanski első, 1944. április 28-i találkozásán szinte azonnal szóba került a vallás és katolicizmus kérdése is, igaz, még egyértelműen csak Lengyelország jövőjével összefüggésben. Orlemanski felvetésére, hogy a lengyelek tartanak a Szovjetunió egyházellenes politikájától, Sztálin egy történelmi fejtegetés keretében biztosította a lengyel papot arról, hogy elkötelezett a vallásszabadság biztosítása mellett.²⁷

Orlemanski moszkvai utazása az amerikai sajtó két moszkvai tudósítójának köszönhetően lépett ki a tisztán lengyel dimenzióból. Harrison E. Salisbury, a UP és Jim Fleming, a CSB moszkvai tudósítói tudniillik, látva Orlemanski naiv egyszerűségét és hiszékenységét, egyúttal feltételezve, hogy egy pap csak egyházi jóváhagyással utazhatott a szovjet fővárosba, úgy vélték, hogy a látogatás Amerikában korántsem pozitív sajtóvisszhangja következtében Orlemanski könnyen a szovjet és szentszéki nagypolitika játékszerévé, sőt

24 Krystyna Piórkowska: Nie tylko wizyta u Stalina. Książd Stanisław Orlemanski i jego bracia. *Dzieje Najnowsze* 48 (2016) Nr. 2. 63.

25 Архив Внешней Политики Российской Федерации [Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszjizskoj Federacii. (Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára)] (= AVP RF) F. 3. op. 66. d. 26. l. 38. Idézi Albina Noskova: Na drodze do stworzenia PKWN – rola Moskwy. *Pamięć i Sprawiedliwość* 4 (8) (2005) Nr. 2. 40. [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49.pdf). (A letöltés ideje: 2022. május 13.)

26 Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 171–174.

27 AVP RF F. 6. op. 6. p. 42. d. 548. l. 9–15:9. Publikálva oroszul: *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. I. 1944–1948.* [Fonetikusan: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjizskih arhivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948.*] Отв. ред. Галина П. Мурашко. Москва–Новосибирск [Szerk. Galina P. Murasko. Moszkva–Novosibirsk], 1997. 36–42.; <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/1081195>; angolul: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123130>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. május 13.) [Magyar fordításban: Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 177–178.]

áldozatává válhat. Annak érdekében, hogy ettől megóvják, még a második Sztálin–Orlemanski találkozó előtt figyelmeztették, hogy ne elégedjen meg szóbeli ígéretekkel, hanem fontos, hogy Amerikába egy Sztálin által aláírt dokumentummal térjen vissza. Orlemanski megfogadta az újságírók tanácsát, és az 1944. május 4-i találkozó alkalmával a katolikus egyházzal és a Szentszékkel kapcsolatos álláspontjának írásos rögzítésére kérte a Generalisszimust.²⁸ Sztálin vállalta egy ilyen dokumentum elkészítését: Orlemanski írásban feltett – ám a szovjet apparátus által átfogalmazott kérdéseire – másnap, május 5-én kapott Sztálin aláírásával hitelesített választ.²⁹ Az így született dokumentum tartalma utóbb Orlemanski május 12-én tartott chicagói sajtótájékoztatója nyomán széles körben ismertté vált, és az eredetileg a lengyelkérdés megtárgyalását célzó moszkvai útját olyan színben tüntette fel, mintha az egésznek a háttérében és középpontjában egy szentszéki–szovjet közeledési kísérlet állt volna. Sztálin írásos nyilatkozatának jelentőségét és hatását jelzi, hogy azt nemcsak az amerikai diplomácia értékelte olyan jelentős gesztusnak, amellyel Sztálin végérvényesen jelét adta annak, hogy javítani kívánja a szovjet kormány és a katolikus egyház kapcsolatait, hanem az elnyomó szovjet valláspolitikát belülről ismerő P. Leopold Braun asszumpcionista szerzetes, az 1936 óta egyetlen Moszkvában élő katolikus pap is.³⁰

A szentszéki–szovjet közeledés vagy *modus vivendi* lehetőségének vatikáni értékelése

A Szentszékhez 1944 elején, már Orlemanski moszkvai útját megelőzően eljutottak híresztelések a Szovjetunió közeledési készségéről.³¹ Ezzel párhuzamosan azt is világosan látták a Vatikánban, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak az európai béke megteremtése és fenntartása számít prioritásnak, így különösen érdekelt abban, hogy háborús szövetsége és a katolikus egyház közeledjen egymáshoz.³² A szovjet befolyás érvényesülése

28 Donald E. Davis – Eugene P. Trani: *The Reporter Who Knew Too Much. Harrison Salisbury and the New York Times*. Lanham [MD], 2012. 27–28.; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944, Europe*. IV. Ed. E. Ralph Perkins et al. Washington D. C., 1966. (= FRUS) Doc. 794. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v04/d794>. Legutóbbi megtekintés: 2022. május 13.); Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 653–658.

29 Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 183–186. (A Sztálin által aláírt eredeti orosz nyelvű dokumentum két fotokópiáját lásd ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 768., 771.) Az eredeti példányt, amelyet Orlemanski 1944. május 14-én küldött el Amleto Cicognani washingtoni apostoli delegátushoz, feltehetően még a washingtoni nunciatúra irattárában őrzik. A Vatikáni Apostoli Levéltárban, az AAV Arch. Deleg. Stati Uniti fondban mindenesetre nem akadunk nyomára. [Orosz nyelvű kiadása: *Власть и церковь в Восточной Европе*, T. 1. (Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope, T. 1.) 35.; Leopold Braun által készített francia fordítása: ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. f. 660.; Maxwell M. Hamilton moszkvai ügyvivő által készített angol fordítása: FRUS Doc. 794.; Amleto Giovanni Cicognani olasz fordításában: Cicognani 1989. sz. rejtjeltávirata. Washington, 1944. május 18. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 763.]

30 Davis–Trani: *The Reporter Who Knew Too Much*, 27–28.; FRUS Doc. 794.; Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. f. 653–658.

31 Maglione 1394. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. 1944. február 16. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 582.

32 Vö. pl. Cicognani 1618. sz. rejtjeltávirata. 1944. január 2. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 555–557.

a közép- és kelet-európai térségben Rooseveltt és környezete számára azért sem tűnt veszélyesnek, mert úgy vélték, hogy a háború alatt a Szovjetunió megváltozott. Az orosz ortodox egyházzal szembeni szovjet egyházpolitika 1943. évi módosulása³³ különösen is azt látszott alátámasztani, hogy Sztálin politikáját már nem elsősorban az ateista kommunizmus ideológiája irányítja, hanem hagyományos és ezért pragmatikus nagyhatalmi törekvések vezérlik.

Közép- és Kelet-Európa háború utáni helyzetének kérdése – természetesen – a Szent-széket is foglalkoztatta, különös tekintettel a várhatóan szovjet érdekszférába kerülő katolikus nemzetek sorsára. Amikor 1943 végén Cordell Hull amerikai külügyminiszter ismertette Amleto Giovanni Cicognanival az Egyesült Államok szovjet- és Európapolitikájának békés együttműködésre építő alapelveit, a washingtoni apostoli delegátus nem véletlenül tette szavá, hogy az egyház az erkölcsi alapelveiből nem engedhet, és aggodí: vajon érvényesülni fog-e a szovjet zónában a vallásszabadság? A múltban és jelenben szerzett tapasztalatok alapján egyúttal jelezte: a Szovjetunió magatartása alapján nemigen lehet abban bízni, hogy az oroszok megtartják az egyezményeket és igazságosan járnak el.³⁴

Luigi Maglione bíboros államtitkár 1944. január 17-én a washingtoni apostoli delegátusnak küldött távirata még pontosabban leírja azokat a szempontokat és alapelveket, amelyek a Szentszék Szovjetunióval szembeni magatartását befolyásolták. Az államtitkár a dokumentumban hangsúlyozta, hogy a Szentszéknek az orosz nép iránti jóindulata ellenére bármiféle békés egymás mellett élés lehetőségét kérdésessé teszi a kommunizmus egyházellenes ideológiája, amelynek tényleges megváltozására semmilyen jel nem utal. A Szentszék részéről ezért bármiféle közeledésre csak akkor lenne lehetőség, ha a tények alapján megállapítható volna a vallásszabadság valódi érvényesülése a Szovjetunióban.³⁵

Az óvatos szentszéki álláspont jogosságát³⁶ Cicognani 1944. március 16-i jelentése is megerősítette, amelyben Rooseveltt optimista álláspontja mellett Sztálinnak a vallásszabadságot és a katolicizmust illető, Averell Harriman moszkvai amerikai követ előtt elhangzott kijelentéseiről számolt be. Eszerint Sztálin elismerte, hogy a nép akarja a vallást. Kijelentette továbbá, hogy nincsen ellenére, ha a vallást nemzeti keretek között, az állami hatóságok ellenőrzése mellett gyakorolják. Kifejtette, hogy a katolikus vallást éppen azért nem engedélyezi, mert nemzetközi szervezettel bír, és ezért sem ő, sem kormánya nem éreznék magát biztonságban ezzel a vallással. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy véleménye szerint a háború után a nép nagyobb szereppel fog bírni a kormányban és jobban hallatja majd a hangját. Ennek az elkerülhetetlen változásnak az lesz a következménye,

33 Lásd erről Adriano Rocucci: *Stalin e il patriarca. La Chiesa ortodossa e il potere sovietico*. Torino, 2011. 117–295.; Anna Dickinson: Domestic and Foreign Policy Considerations and the Origins of Post-war Soviet Church-State Relations, 1941–1946. In *Religion and the Cold War*, Ed. Dianne Kirby. Basingstoke, 2003. 23–36.

34 Cicognani 1618. sz. rejteltávirata. 1944. január 2. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 555–557.

35 Maglione 1339. sz. távirata Cicognaninak. 1944. január 17. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 554.

36 Maglione 1482. sz. távirata Cicognaninak. 1944. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 579.

hogy húsz év múlva a katolikusok Oroszországban erős vallási csoporttá válhatnak.³⁷ Sztálin vallásszabadsággal és katolicizmussal kapcsolatos ellentmondásos kijelentésének fényében Maglione arra a következtetésre jutott, hogy változatlanul nem látszik: „miként ismerheti el és garantálhatja a kommunizmus a valódi vallásszabadságot?”³⁸

Orlemanski moszkvai útja, és az annak eredményeképpen megszülető, Sztálin kézjeggyével ellátott, „garanciákat” kínáló dokumentum sem változtatta meg alapvetően a Szentszék helyzetértékelését. Orlemanski egész útját – amely a szovjet közeledési készségről fel-felröppenő hírek ellenére váratlanul érte a Szentszék – az Államtitkárságon nyilvánvaló politikai manőverként értékelték, amelynek kettős célja volt. Az amerikai politikai vezetés azt kívánta vele elérni, hogy a Lengyelország jövőjét illető szovjet garanciákkal a lengyel származású állampolgárokat a közeledő választások alkalmával Roosevelt mellé állítsák, elősegítve ezzel újraválasztását, a szovjetek pedig Lengyelország keleti sávjának Oroszországhoz csatolását készítették vele elő. Jóllehet az utóbbi az ott élő nagyszámú katolikus miatt különösen kényesen érintette a Szentszékét, az Államtitkárság nem látott lehetőséget arra, hogy ezért a szentszéki állásponton változtassanak. Változatlanul kérdéses volt ugyanis, hogy a kommunizmus miként tudná elismerni és garantálni a valós vallásszabadságot.³⁹ Mindezt úgy ítélték meg: „Bár az eddigi tapasztalatok nem adnak bizakodásra okot, mindazonáltal a Szentszék továbbra is távolságtartással és várakozással tekint a kérdésre.”⁴⁰

A Sztálin által aláírt dokumentumot tudniillik nem tekintették a vallásszabadság garantálása melletti tényleges elköteleződésnek. A dokumentumban szereplő első kérdést – azt, hogy Sztálin szerint megengedhető-e, hogy a Szovjetunió erőszakos és egyházüldöző politikát folytasson a katolikus egyházzal szemben –, valamint a rá adott választ is homályosnak találták. Értelmezésükben Sztálin ugyanis nem a vallásszabadság védelmezőjeként nevezte megengedhetetlennek az ilyen politikát, hanem az annál szűkebben értelmezhető lelkiismereti és kultuszszabadság pártolójaként. A második pont esetében már a kérdésfeltevés módjában is politikai üzenetet fedeztek fel. A XII. Piusszal való együttműködés lehetőségét firtató kérdés ugyanis nem általános együttműködés lehetőségéről szólt, hanem „a katolikus egyház erőszakos üldözésével” szembeni összefogásról. Márpedig ezzel a megszállt lengyel területeken (is) zajló német egyházüldözésre történt egyértelmű utalás, így Sztálin együttműködés lehetőségét megerősítő válasza lényegében Németország elleni kollaborációra korlátozódott. Azaz Sztálin tulajdonképpen a három évvel

37 Cicognani 1796. sz. rejtjeltávirata. Washington, 1944. március 15. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 581. Közli ADSS XI. *Le Saint Siège et la Guerre Mondiale Janvier 1944 – Mai 1945*. [Éd. Pierre Blet et al. Città del Vaticano, 1981.] 212–213. Lásd még erről, valamivel a teheráni konferencia után datálva Wenger: *Rome et Moscou*, 591. Cicognani jelentésének forrása minden bizonnyal Mons. Walter S. Carroll 1944. február 29-i memoranduma, aminek másolata csak 1944 júliusában jutott el Rómába. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 577. Közli ADSS XI. 213–214.

38 Maglione 1482. sz. távirata Cicognaninak. 1944. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 579.

39 Hivatali feljegyzés a Vatikáni Államtitkárságon. 1944. május 26. [Russia. Caso Orlemanski.] ASRS AA.EE. SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 780–781.

40 Maglione 1634. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. 1944. június 4. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 778.

korábban a németek által szorgalmazott „keresztes hadjárat” ellentétes irányú antifasiszta háború megáldását kívánta volna a pápától.⁴¹

Mindezek fényében – a „távolságtartó és a várakozó” magatartás stratégiája jegyében – az látszott kívánatosnak, hogy a Szentszék teljesen határolódjon el az Orlemanski-féle közvetítési kísérlettől. Az elhatárolódás indokait legpontosabban az a XII. Piusz által saját kezűleg írt – és angolra is lefordított – feljegyzés tükrözi, amelyet a pápa Myron Taylor 1944. július 12-i audienciájára készített. Attól tartott ugyanis, hogy az amerikai elnök különmegbízottja a szentszéki–szovjet közeledés elősegítése érdekében Orlemanski pápai kihallgatását akarja majd szorgalmazni: „Excellenciád jól tudja, hogy mennyire szeretnénk eleget tenni az elnök úr kéréseinek. Meggyőződésünk azonban, hogy az elnök úr meg fogja érteni, hogy ha Oroszország – megváltoztatva hozzáállását – valóban kapcsolatot kíván teremteni a Szentszékkel, akkor azt felhatalmazott szerveken keresztül kell megtennie, nem pedig egy már a szolgálatból felfüggesztett, és szinte az egész lengyel nép által rossz szemmel nézett papon keresztül, akit a jelenlegi kényes körülmények között a Szentatya nem fogadhatna.”⁴² Ugyanezt az álláspontot rögzítette az a feljegyzés, amelyet egy nappal korábban, a pápával folytatott egyeztetés nyomán készítettek az Államtitkárságon. A Cicognani washingtoni apostoli delegátusnak adandó instrukció fő pontjait rögzítő feljegyzés a pápa kéziratosszerű jegyzetében szereplő érveken túl többek között azt is kiemelte, hogy Orlemanski audienciájára azért nem kerül sor, mert nincsen semmi jogcíme, hogy tárgyaljon a Szentszékkel. Tárgyalásra a Szentszéknek megvannak a saját szervei.⁴³

Az Orlemanski-féle közvetítés elutasításával egyidejűleg az Államtitkárságon a tapasztalatok konkrét ügyön túlmutató összegzése és a Szentszék követendő stratégiájának pontosítása is megkezdődött. A Szovjetunió és a Szentszék közötti kapcsolatok felvételének feltételeit Tardini 1944. július 14-i – pápa által is jóváhagyott – feljegyzése rögzítette. Mindenekelőtt megállapította, hogy jóllehet „a háború politikai és katonai kényszere miatt Sztálin felfüggesztette az ateista propagandát, és engedélyezte, hogy a templomokat a papság működtesse és a hívek látogassák, a Szovjetunió kommunista programja változatlan maradt”. Ugyancsak politikai érdekből kívánja azt a látszatot kelteni, hogy jó viszonyban áll a Szentszékkel, hogy megnyugtassa a lengyeleket és a szövetségeseiket. Politikai céljának elérése érdekében Sztálin tulajdonképpen két különböző dolgot kever össze: „Azaz a) a vallásszabadság elismerését és b) a Szentszékkel való kapcsolatokat. Ezekre [a Szentszékkel való kapcsolatokra] törekszik még azelőtt (és anélkül), hogy a vallásszabadsággal kapcsolatos köteleességét teljesítette volna.” Tardini ezen helyzetértékelés alapján a Szovjetunió és a Szentszék közötti kapcsolatok létrejöttét csak két, egymást követő fázisban látta megvalósíthatónak: „1. Először Sztálin kellőképpen elismeri és kihirdeti a vallásszabadságot. 2. Egy későbbi szakaszban, amikor tudniillik megállapítást nyer,

41 Hivatali feljegyzés a Vatikáni Államtitkárságon. 1944. május 26. [Russia. Caso Orlemanski.] ASRS AA.EE. SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 780.

42 XII. Piusz pápa kézírásos feljegyzése egy boríték hátoldalán. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 16. A feljegyzés keletkezési körülményeit leírja Tardini kézírásos feljegyzése. 1944. július 13. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. f. 15.

43 Kézírásos feljegyzés. 1944. július 11. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 9–10^v.

hogy ez a szabadság tényleges és tartós, a Szentszék tanulmányozhatja majd a Sztálinnal való kapcsolatok kialakításának problémáját.” Ezt a stratégiát annak ellenére meg kell próbálnia a Szentszéknek, hogy Sztálin nyilván ragaszkodni fog ahhoz, hogy a két szakasz összekapcsolódjon és összekeveredjen.⁴⁴

A Tardini által javasolt stratégia még Edward Flynn közvetítési kísérletét megelőzően egy további elemmel, egy apostoli vizitátor Szovjetunióba küldésének tervével egészül ki. Ennek háttérben az állt, hogy Orlemanski moszkvai útja és a Sztálin által aláírt dokumentum azt a – Rómában tévesnek ítélt – benyomást keltette a moszkvai St. Louis des Français-templom plébánosaként, egyúttal a szovjetek által el nem ismert oroszországi apostoli adminisztrátorként működő Leopold Braunra, hogy elérkezett egy szentszéki-szovjet *modus vivendi* megkötésének lehetősége. Braun ezért kitartóan szorgalmazta, hogy a Szentszék pozitívan válaszoljon Sztálin – Orlemanski útján tanúsított – gesztusára. A Moszkvában szolgáló pap szinte eksztatikus lelkesedése annál érthetlenebb volt a Vatikánban, hogy a szovjet egyházüldözésben valós változást nem lehetett észlelni. Például maga Braun, apostoli adminisztrátor létére sem hagyhatta el Moszkvát, és így csak töredékes képet tudott adni a katolicizmus oroszországi állapotáról. Ebben a helyzetben Tardini hasznosnak és szükségesnek vélte, hogy az állapotok pontos felmérésére egy apostoli vizitátort küldjenek Oroszországba és a megszállt államokba. Tardini a javaslat megvalósítását nem tartotta teljesen lehetetlennek, mert az apostoli vizitátor beengedésével Sztálin a vallásszabadság tényleges támogatójának színében tűnne fel, elutasítás esetén pedig nemcsak politikai céljainak szövetségeseikkel szembeni érvényre juttatása kerülne veszélybe, hanem az is nyilvánvalóvá válna, hogy Sztálin nyilatkozatai nem fedik a valóságot. Azt, hogy Sztálin az esetleges szentszéki küldöttség útját a saját politikai céljainak szolgálatába állítsa, Tardini szerint azzal lehetne ellensúlyozni, hogy hangsúlyozzák az apostoli vizitátor küldetésének kizárólag lelkipásztori jellegét, továbbá azt, hogy az apostoli vizitátorok küldése illeszkedik az általános szentszéki gyakorlatba és nem kérdőjelezi meg a kommunizmus elvi elítélését.⁴⁵

Az apostoli vizitátor küldésének lehetősége néhány nap múlva már nemcsak elvi szinten, hanem egy egészen konkrét javaslat formában is felmerült. Tardini ugyanis Edward Flynn közvetítési kísérletét – Orlemanski moszkvai látogatásához hasonlóan – Roosevelttel belpolitikai és nemzetközi pozíciójának erősítését célzó, „mindenekelőtt politikai jellegű” lépésnek tekintette.⁴⁶ Ám a felkínált amerikai közvetítési készséget mindenestre annak ellenére sem kívánta elutasítani, hogy Molotov Flynn előtt lényegében csak vádakot fogalmazott meg a Szentszék magatartásával szemben, és a két fél közeledését szorgalmazó amerikai felvetésre csak annyit válaszolt, hogy „az egész ügyet át fogja gon-

44 Tardini kézírásos feljegyzése. 1944. július 14. [Russia e Santa Sede.] ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 718. ff. 18^{r-v}, 20^{r-v}. A dokumentumot közli ADSS XI. 462–463.

45 Hivatali feljegyzés. 1945. március 16. [Russia e Santa Sede.] ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 749–755. A hivatali feljegyzéssel együtt XII. Piusznak átadott dokumentumok listáját lásd ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. f. 763. Lásd még Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 719. ff. 653–658.

46 Feljegyzés Tardini és Flynn 1945. március 23-i beszélgetéséről. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 36–37.

dolni” és „tájékoztatni fogja kollégáit a Flynn-nel folytatott beszélgetésről”.⁴⁷ Tardini ezért egyrészt elismételte a Szentszék kérdésre vonatkozó álláspontjának fentebb említett alapelveit – hogy tudniillik a Szentszék kommunizmussal mint ideológiával szembeni ellenállása vallási alapú, és ezért nem változhat –, az előrelépéshez tehát inkább Sztálinnak kellene változtatnia politikáján, mégpedig úgy, hogy tiszteletben tartja a tényleges vallásszabadságot,⁴⁸ és biztos garanciákat kínál megtartására.⁴⁹ Másrészt pedig magánvéleményeként felvetett ötletként ismertette az amerikai politikussal azt a javaslatát, hogy *modus vivendire* irányuló tárgyalások helyett előbb egy apostoli vizitátort kellene Oroszországba küldeni a helyzet felmérése céljából.⁵⁰ A felvetést maga Flynn is magáévá tette, ám a pápa végül a korábbi óvatos magatartás megőrzése mellett döntött. Egyetértett ugyan azzal, hogy nyitva kell tartani a tárgyalás lehetőségét, egy apostoli vizitátor Moszkvába küldése helyett ellenben mindenekelőtt azt tartotta helyesnek, ha az amerikaiak útján cáfolják a Szentszékkel szemben felhozott szovjet vádakot és jelzik, hogy a katolikus egyház mindenkiel békére törekszik. XII. Piusz álláspontja szerint ezzel a lépéssel a Szentszék ugyanúgy időt nyer, mintha apostoli vizitátort küldene, és a fejlemények fényében határozhatja meg a további szükséges lépéseket.⁵¹

Az események mindenesetre a szentszéki félelmek megalapozottságát igazolták, azt, hogy szovjet részről nem volt tényleges szándék a kapcsolatok javítására. Miközben Flynn Moszkvában és Rómában a megegyezés lehetőségéről igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, a Kreml már az ukrán görögkatolikus egyház felszámolását tervezte. A terv végrehajtását 1945. április 11-én (nem egészen két héttel Flynn távozása után Rómából) meg is kezdték: letartóztatták Josip Slipij érseket.⁵² Az események így nem a Flynn – és Roosevelt – által remélt optimista forgatókönyvet követték, hanem azok az információk bizonyultak megalapozottnak, amelyek szerint Sztálin (legalábbis a Szovjetunió határain belül) semmiféle engedményt nem kívánt tenni a katolicizmus irányába.

Modus vivendi 1946-ban?

A negatív tapasztalatok ellenére, alig egy évvel később, 1946 februárjában magyar jezsuitákon keresztül olyan jelzés érkezett a Vatikánba, amely szerint a szovjetek nemcsak a háború végén megszállás alá került katolikus államokban, hanem magában a Szovjet-

47 Memorandum del Sig. Flynn. 1945. március 23. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 73.

48 Feljegyzés Tardini és Flynn 1945. március 23-i beszélgetéséről. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 36–37.

49 Uo. 43–44.

50 Colloquio del 24 marzo 1945 fra il Mons. Segretario e il Signor Edward J. Flynn in merito all'eventuale invio di un Visitatore Apostolico in Russia. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 83.; Progetto di comunicazione del Sig. Flynn all'Ambasciatore degli Stati Uniti in Russia, Sig. Harriman. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 84.; Missione Flynn 21–28. Maggio. 1945. (Tardini kronológiai összefoglalója Edward J. Flynn 1945. évi vatikáni küldetéséről.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. f. 31^v.

51 Tardini feljegyzése az 1945. március 25-i pápai kihallgatásról. (Ex. audientia Sanctissimi.) ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 723. ff. 92^r–93^v.

52 Plokhj: *Yalta*, 444–446.; Rocucci: *Stalin e il patriarca*, 270–275.

unióban is készek volnának engedményekre, sőt egy Szentszékkal kötendő megegyezésre is.

Az információ a már említett Nagy Töhötömtől származott, aki az 1935-ben a jezsuiták által létrehozott Katolikus Agrárfjútsági Legényegyesületek Országos Titkársága, 1938-tól Testülete (= KALOT) egyik vezetőjeként a háború után Magyarországon kiépülő új rendszerrel való *modus vivendi* egyik szorgalmazója volt. A KALOT vezetősége tudniillik a szervezet túlélésének és általában a keresztény politikai erők hatalomban való részvételének biztosítása érdekében már 1943-tól tudatosan az új erővel való jó viszony megteremtésére készült. Mivel pedig 1944-re az is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország a szovjet érdekszférába kerül, a KALOT átmentése érdekében a frontvonalon átszökve a szovjetekkel is felvették a kapcsolatot. Így sikerült többek között elérniük, hogy a KALOT az utolsó pillanatban lekerült a Fegyverszüneti Egyezmény 15. pontja alapján feloszlatandó, fasiszta jellegű pártokról és egyesületekről összeállított listáról, és tovább működhessen.⁵³

A KALOT-nak az ily módon eredményesnek bizonyuló *modus vivendi* stratégiája kezdetben kizárólag belső, magyarországi dimenzióra korlátozódott, és abban nyilvánult meg, hogy a KALOT vezetése az egyházzal szembeni atrocitások ellenére sem a konfrontációt, hanem az új rendszerbe való beilleszkedés és a hatalomból részesedés útját kereste. Nagy Töhötöm első, 1945. nyári, majd különösen második, 1945. őszi útja még szintén azzal a céllal valósult meg, hogy a KALOT magyarországi munkájához és *modus vivendit* követő stratégiájához megszerezze a Szentszék anyagi és erkölcsi támogatását.⁵⁴ Nagy Töhötöm naplójegyzetei és beszámolóai alapján a Szentszék ekkor támogatásáról biztosította a KALOT-ot és tágabb nemzetközi összefüggésben is helyeselte a vezetők által választott alkalmazkodó stratégiát: a pápa kifejtette, hogy nem várható háború, hanem a kialakult *status quo* fennmaradásával kell számolni; P. Leiber pedig – miként fentebb már láttuk – arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szentszék soha nem tett ellenséges nyilatkozatot a Szovjetunió ellen. Ellenkezőleg: míg Moszkva nem közeledett, Róma tett kevés eredménnyel járó közeledő lépéseket.⁵⁵ A Szentszéktől érkezett biztatás mindazonáltal a magyar viszonyok közötti körülmények magatartás folytatásának támogatására, és nem egy átfogó szentszéki–szovjet *modus vivendi* lehetőségére vonatkozott.

A *modus vivendi* kiterjesztésének lehetőségét a szentszéki–szovjet viszonylatra a jelek szerint végül nem a Szentszék, még csak nem is a magyar jezsuiták, hanem végső soron a szovjetek vetették fel 1946. január végén. Nagy Töhötömnek, Kerkai Jenőnek és a kereszténydemokrata párt vezetőjének, Barankovics Istvánnak a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot vezető Vorosilov marsall közeli munkatársával, illés Bélával folytatott beszélgetéseiről készült feljegyzések szerint a lépést Mindszenty József éles oroszellenes

53 Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Bp., 1998. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 23) 160–164.; Petrás: *Álarcok mögött*, 47–66.

54 Lásd erről részletesen Fejérdy András: *Nagy Töhötöm, a KALOT és XII. Piusz pápa keleti politikája*. [Megjelenés alatt.] Nagy Töhötöm első két római útjának fontosabb dokumentumait közli *Scontrarsi o negoziare*, 103–149., 317–361. Az eseményeket összefoglalja Nagy: *Jezsuiták és szabadkőművesek*, 222–258.; Petrás: *Álarcok mögött*, 67–90. Lásd még Nagy: *Napló*, 36–92.

55 Nagy: *Napló*, 82–83. [1945. november 1-i bejegyzés.]

viselkedése érlelte meg.⁵⁶ Az oroszok célja ezek szerint az lett volna, hogy Mindszenty félreállítására, vagy legalábbis visszafogására érdekében – egyfelől a Szovjetunióban végzett missziós munka lehetőségét felcsillantva, másfelől retorziókkal fenyegetve – tárgyalásokra készítsék a Vatikánt.⁵⁷ Miután a Vorosilov környezetéből 1946. január végén érkező ajánlat ellenére Puskin követ nem fogadta Nagy Töhötömöt, mert a Mindszentyvel kiéleződő konfrontáció légkörében nem látta időszerűnek a tárgyalásokat,⁵⁸ a jezsuita páter egy olyan magyarázattal érvelt a szentszéki–szovjet *modus vivendi* megkötésének lehetősége és időszerűsége mellett, amelynek megalapozottságát nehéz ellenőrizni.

Harmadik római útja előtt, 1946. február 15-én a Szentszék számára készített írásos jelentésében, majd március 6-án a pápa számára ehhez készített bizalmas jelentésében, egy szovjetek közé beépült magyar informátor híreire támaszkodva arról számolt be, hogy a szovjet kül- és egyházpolitikában két irányzat harcol egymással. A veszélyesebb, Molotov által vezetett, világforradalom kirobbantását célzó, intranzigens lenini irányzat áll szemben a Sztálin által irányított és a hadsereg által támogatott, pánszláv hagyományokra építő, polgárabb irányzattal, mely békés egymás mellett élésre törekszik Európával. Nagy Töhötöm olvasatában a szentszéki–szovjet közeledést kezdeményező gesztus a sztálini irányzat képviselőitől érkezett, ám Mindszenty konfrontációt kereső magatartása azt eredményezte, hogy a Molotov-féle irányzathoz tartozó magyar kommunisták előre akarják hozni az egy évvel későbbre tervezett támadást az egyház ellen. Ebben a helyzetben a sztálini irányzat változatlanul akarja ugyan a közeledést a Vatikán felé, de a tárgyalások megkezdéséhez kihasználni törekszik stratégiai előnyét, és sértett félként azt kívánja, hogy a Vatikán tegye meg az első lépést. Nagy Töhötöm ezért a beadványban arról igyekezett meggyőzni a szentszéki döntéshozókat, hogy kezdeményezzenek tárgyalásokat. Ezzel tudniillik meg lehetne előzni egy kultúrharc kiprovokálását, időt lehetne nyerni az egyház belső erőinek megerősítésére és esetleg a mérsékelt sztálini irányzatot is meg lehetne nyerni az egyház ügyének.⁵⁹

Nagy Töhötöm maga sem volt biztos abban, hogy helyzetértékelése helyes,⁶⁰ jelenlegi tudásunk alapján azonban egyértelműnek látszik, hogy információinak több eleme téves volt. Kétségtelen ugyan, hogy a szovjet vezetés nem volt homogén, ám egy P. Nagy által vélelmezett mértékű belső polarizáció kizártnak tekinthető. A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy Nagynak a sztálini és molotovi irányok közötti ellentét-ről szóló információi a megszállt területeken működő különböző szovjet hatóságok riva-

56 Nagy: *Napló*, 101. [1946. január 29-i bejegyzés.] Vö. még az 1946. január 23–24-i bejegyzéseket. Nagy: *Napló*, 98–100.

57 Nagy: *Napló*, 99., 103. [1946. január 24-i és február 4-i bejegyzések.]

58 Balogh: *A KALOT*, 179.; Nagy: *Napló*, 103., 105. [1946. február 4-i és 14-i bejegyzések.] Önéletrajzi írásában nem Puskin, hanem Vorosilov beígért audienciájának elmaradásáról ír. Nagy: *Jezsuiták és szabadkőművesek*, 261–262.

59 *Les aspirations soviétiques en Europe Sud-Oriental*. 1946. február 15. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 727. ff. 3–24. A jelentéshez írt későbbi kiegészítésben tévesen február 16-i dátum szerepel: *Supplément confidentiel à la relation du 16 février 1946 (exclusivement pour Sa Sainteté)*. 1946. március 6. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Russia. Pos. 727. ff. 46–47. Utóbbi dokumentumot a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltárában őrzött másolat alapján közli *Scontrarsi o negoziare*, 362–363.

60 Nagy Töhötöm Norbert de Boynesnek. Róma, 1946. április 25. *Scontrarsi o negoziare*, 151–152., 363–364.

lizálásának kétségtelen tényén,⁶¹ valamint egy korábbi konfliktus félreértésén alapulnak. 1945 őszén tudniillik, amikor Sztálin hosszabb időre Szocsiban álló dácájába vonult vissza pihenni, a nyugati sajtóban különböző spekulációk jelentek meg a Generalisszimusz esetleges betegségről és lehetséges utódlásáról. A szóba hozott jelöltek a második világháború alatt nagy tekintélyre és ismertségre szert tett Zsukov marsall és Molotov külügyminiszter voltak. Sztálin attól tartva, hogy Molotov esetleg tényleg az ő pozíciójára tör, 1945 novemberében azzal vádolta meg külügyminiszterét, hogy a kormány irányvonalától független, autonóm döntéseket hozott, és a háború utáni geopolitikai helyzetkedésről szóló tárgyalások során rugalmasabbnak és liberálisabbnak mutatkozott a szovjet kormánynál. A sarokba szorított Molotov végül önkritikát gyakorolt, és elfogadta Sztálin kizárólagos irányító szerepét, amely a külpolitikában a szövetségesekkel szemben az engedékenység helyett a makacs erő alkalmazását tekintette célravezetőnek. 1945 decemberében ennek ellenére az amerikaiak éppen azért javasolták, hogy a következő külügyminiszteri konferenciára Moszkvában kerüljön sor, mert úgy gondolták: a korábbi konfliktusok Molotov merevebb álláspontja miatt alakultak ki, amelyeket a rugalmasabbnak tekintett Sztálin jelenléte orvosolhat.⁶²

Az eddig feltárt források alapján nem lehet megállapítani, hogyan értékelte pontosan a Szentszék Nagy Töhötöm 1946 tavaszán beadott javaslatait. Az Államtitkárság levéltárában ugyanis a beadott dokumentumok mellett semmiféle komolyabb elemző feljegyzés, döntés-előkészítő dokumentum nem található. Az a két – végső soron XII. Piuszra visszavezethető – egykorú forrás, ami egyértelműen arra utal, hogy a pápa elfogadta a magyar jezsuita javaslatait és késznek mutatkozott a kétoldalú tárgyalások megkísérlésére, mindenesetre nem vatikáni gyűjteményekben maradt fenn. Ilyen mindenekelőtt a pápa magántitkárnak, P. Robert Leibernek XII. Piusz álláspontját rögzítő – már többször hivatkozott – két autográf feljegyzése Nagy Töhötöm számára, amelyben nyilvánvalóvá tette a Szentszék tárgyalási készségét a szovjetekkel.⁶³ A jezsuita páter a KALOT-ot alapító rendtársának, P. Kerkai Jenőnek 1946. március 3-án írt leveléből az is kiderül, hogy XII. Piusz az április 29-én sorra került audiencián szóban is kifejezte készségét, hogy kész a moszkvai kormánnyal felvenni a kapcsolatokat, azonban azzal a feltétellel: „ha ezt ők kérik és kezdeményezik”. A pápa ugyanakkor „alapos aggodalmának adott kifejezést, hogy a szovjet csak beszél és ígér, de tettei következetesen mást mondanak”.⁶⁴ Az alapvető

61 A szovjet hadsereg és a külképviseltek közötti vetélkedésről többek között a KALOT vezetőségével közvetlen kapcsolatban álló, Budapesten szolgáló Lev Kvin hadnagy tesz említést. Квин Лев: *Улица Королевы Вильгельмины. Повесть о странностях времени*. АОЗТ «Полиграфист», 1996. (<https://antroz.wixsite.com/lev-kvin/ulica1>). Legutóbbi megtekintés: 2022. május 13.)

62 Vladimir O. Plechatnov: „The Allies are Pressing on you to Break your Will...” *Foreign Policy Correspondence Between Stalin and Molotov and other Politburo Members, September 1945 – December 1946*. <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ACFB29.PDF>. (A letöltés ideje: 2022. május 13.)

63 P. Leiber P. Nagynak. 1946. március 18. [Délelőtt.] Fakszimile közli *Scontrarsi o negoziare*, 200.; P. Leiber P. Nagynak. 1946. március 18. [Este.] Fakszimile közli Nagy: *Napló*, 107. [Magyar fordításukat lásd Nagy: *Jezsuiták és szabadkőművesek*, 265–267.]

64 Nagy Töhötöm Kerkai Jenőnek. Róma, 1946. május 3. *Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm levelezése (1939–1969)*. Szerk. Keresztes András. Százhalombatta, 2019. 59.

bizalmatlanság és jogos fenntartások ellenére XII. Piusz mindenestre kész volt a tárgyalásokra. Ezt leginkább az igazolja, hogy Nagy Töhötömöt nem csupán szóban bízta meg hivatalos közvetítőnek a szovjetek felé. A P. Leiber által adott „megbízólevél” mellett Nagy küldetésének hivatalos jellegét különösképpen is megerősíti, hogy a magyar jezsuita – saját kérésére,⁶⁵ ám nyilvánvalóan a pápa jóváhagyásával – 1946. május 2-án vatikáni szolgálati útlevellet (*Passaporto di Servizio per l'estero*) kapott Montini substitutustól.⁶⁶

A hivatalos közvetítői megbízatással Magyarországra visszatérő P. Nagynak két – egymással összefüggő – feladata volt: az egyik, hogy előkészítse a nunciatúra visszatérését, a másik, hogy tárgyalásokat kezdjen Moszkva embereivel.⁶⁷ 1946. május 25-én fel is kereste Borisz Pavlovics Oszokint, a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadóját, ám az orosz tiszt a nunciatúra visszaengedésének feltételéül – a Szentzsák jóindulatának egyértelmű jeleként – Mindszenty megfékezését követelte, és csak ennek esetén helyezte kilátásba, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – a magyar kormány hivatalos kérése nyomán – majd beleegyezik a kérés teljesítésébe. A Vatikán és Moszkva közötti kapcsolatok lehetőségére ugyanakkor Oszokin nem adott érdemi választ, csupán a szentzsáki szándékok őszinteségét illető bizalmatlanságának adott hangot.⁶⁸

Az eredmények késlekedésében a szovjet időhúzó taktika mellett az is szerepet játszott, hogy 1946 nyarára a KALOT vezetősége – így maga Nagy Töhötöm is – véglegesen szembekerült a *modus vivendi* stratégiája helyett a konfrontációt preferáló Mindszenty bíborossal, aki június végén az alkalmazkodó politikát folytató jezsuitákat feljelentette Rómában.⁶⁹ A KALOT vezetőinek pozícióját ráadásul nemcsak ez a konfliktus gyengítette, hanem az is, hogy két orosz katona ellen június 17-én elkövetett halálos merényletre (az úgynevezett Teréz körúti gyilkosságra) hivatkozva – amelyet a nyomozó hatóságok egy KALOT-taghoz kapcsoltak⁷⁰ –, számos más egyesület között július közepén a KALOT működését is betiltották. Így hiába érvelt újabb római útja alkalmával beadott jelentésében amellett, hogy a különböző támadások ellenére a *modus vivendi* valóban járható út,⁷¹ érvelését igencsak gyengítette, hogy a *modus vivendi* lehetőségének szinte egyetlen kézzelfogható bizonyítéka, a KALOT működése ellehetetlenült.

Az Oszokinnal 1946 őszén folytatódó tárgyalások során – melybe októberben Jánosi József jezsuita is bekapcsolódott – sem igen közeledtek az álláspontok.⁷² A Magyarorszá-

65 Nagy Töhötöm Kerkai Jenőnek. Róma, 1946. május 3. *Kerkai Jenő*, 59.

66 Faksimile közli Nagy: *Napló*, 109.

67 Nagy: *Napló*, 113. [1946. május 24-i bejegyzés.]

68 Jelentés Ostjukin úrral, az NKVD közép-európai vezetőjével folytatott beszélgetésemről. Bp., 1946. május 25. *Scontrarsi o negoziare*, 165–168.; Nagy: *Napló*, 113–115. [1946. május 25-i bejegyzés.] Nagy Ferenc az ígért levelet azonban nem készítette el. Nagy: *Napló*, 116. [1946. június 1-i bejegyzés.] A kérdés később még Tildynél is szóba került. Nagy: *Napló*, 119. [1946. június 14-i bejegyzés.]

69 Mindszenty József Giovanni Battista Montini substitutusnak. Esztergom, 1946. június 27. *Scontrarsi o negoziare*, 239–244. Lásd ehhez Somorjai Ádám elemzését. *Scontrarsi o negoziare*, 20–23.

70 Balogh: A KALOT, 198–199. Ezzel érvel Oszokin Nagy Töhötömnek 1946. szeptember 6-án: a KALOT felosztatására a leventékkel való együttműködés és szovjet katonagyilkosságok miatt került sor. Nagy: *Napló*, 155.

71 Nagy Töhötöm jelentése a magyar katolicizmus helyzetéről. 1946. július 31. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. f. 25. Közli *Scontrarsi o negoziare*, 365–378.

72 Nagy: *Napló*, 155., 175–183. [1946. szeptember 6-i, 11-i, 18-i, 20-i és 24-i bejegyzések.] Jánosi tárgyalásairól lásd Vorbemerkungen zu den Besprechungen mit einem russischen Herrn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungher-

gon belüli *modus vivendi* lehetőségének megmentése – és egy bizonytalan jövőben szóba jöhető szentszéki–szovjet közeledés lehetőségének megőrzése – érdekében hivatalos küldöttként 1946. október végén előbb P. Jánosi, majd félhivatalos közvetítőként P. Nagy is még egyszer Rómába utaztak, de érdemi tárgyalásokat már nem folytathattak. A budapesti nunciatúra újrainvitálásának kérdését illetően Jánosi József Oszkinnal folytatott tárgyalásait rögzítő beszámolóján túl⁷³ csupán Tildy Zoltán köztársasági elnök és Nagy Ferenc miniszterelnök – az orosz állásponttal egyező tartalmú – üzenetét tudta írásban benyújtani, mely szerint a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó lépéseket Magyarország a békekötés és az ország szuverenitásának visszanyerése után kívánja megtenni.⁷⁴ A két jezsuita ezenkívül még egy sor hosszú jelentést adott le annak érdekében, hogy a Mindszenty és a *modus vivendi* képviselői között nyáron elmérgesedett vitában a pápát a maguk oldalára állítsák, vagy ha ez nem sikerülne, legalább a történelem ítélszéke előtt elhárítsák maguktól az esetleges következmények miatti felelősséget.⁷⁵

A *modus vivendit* kereső jezsuiták és Mindszenty között a magyar egyház által követendő utat illető konfliktust – anélkül, hogy bármely félnek igazat adott volna⁷⁶ – a Szent-szék végül úgy oldotta meg, hogy a konfliktusban részt vevő egyik felet – a két jezsuitát – kiemelte Magyarországról.⁷⁷ A szovjetekkel kötendő *modus vivendire* vonatkozó szentszéki döntéshozatal menetéről és szempontjairól ugyanakkor ebből az időszakból sem áll rendelkezésre államtitkársági dokumentum, így csak valószínűsíthetjük, hogy a tárgyalások folytatásának végét nem elsősorban a szovjetek bizalmát már valamelyest elnyert két jezsuita kikapcsolása okozta (Jánosit egyébként decemberben még egy válaszzal rövid időre visszaküldték Magyarországra),⁷⁸ hanem az, hogy a tavasszal kinyilvánított szentszéki közeledési készség ellenére, a közben eltelt időben a Vatikánban a szovjetek részéről semmiféle komoly tárgyalási szándékot igazoló tettet nem tapasztaltak.⁷⁹ Mind- ez csak az egyébként is meglévő óvatosságot és fenntartásokat erősítette.

ria. Pos. 129. ff. 50–56. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 266–271.; Gespräch mit einem Russen in verantwortlicher Stellung in Ungarn. November 1946. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 586–590. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 275–278.

73 Vorbemerkungen zu den Besprechungen mit einem russischen Herrn. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 50–56. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 266–271.

74 Als der Präsident der Republik Zoltán Tildy und der Ministerpräsident Ferenc Nagy erfuhren... ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 3–7. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 285–288. Vö. Peter C. Kent: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950*. Montreal–London–Ithaca, 2002. 119.

75 Als die Russen in Ungarn einmarschierten... ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 135. ff. 325–340. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 291–302.; „Modus vivendi”. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 129. ff. 11–16. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 308–311.; Vázlat és összegyűjtött anyag Őszentsége számára megírandó jelentéshez. Bp., 1946. október 15. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 169–183. Rapporto sulla situazione del cattolicesimo ungherese. 1946. november 12. Közli *Scottrarsi o negoziare*, 382–394.

76 Nagy: *Napló*, 207. [1946. november 19-i bejegyzés.]

77 Petrás: *Álarcok mögött*, 135–139.

78 Nagy: *Napló*, 220. [1946. december 21-i bejegyzés.]

79 A Szent-szék számára például már 1946 nyarára világossá vált, hogy a budapesti nunciatúra újrainvitása – amelyre a pápa a Nagy Töhötöm útján jelzett szovjet tárgyalási készség őszinteségének fokmérőjeként tekintett –, nem fog megvalósulni. Brit diplomáciai forrásból a Vatikán ugyanis arról értesült: a szovjet

„Passzív” és „aktív” vatikáni keleti politika

Áttekintésünk nem adja a tárgyalt kérdés mindenre kiterjedő elemzését, így végleges konklúzió megfogalmazására sem jogosít fel. A három alaposabban megvizsgált közeledési kísérlet – az Orlemanski-akció, a Flynn-misszió, valamint a magyar jezsuiták útján megkezdett tárgyalások – tapasztalatai, illetve a vatikáni keleti politikát tárgyaló szakirodalom eredményei alapján néhány összegző megállapítást mindenesetre megengedhetünk magunknak.

Kutatásunk eredményeiből mindenekelőtt az látszik, hogy a közeledést célzó kezdeményezés egyik esetben sem a Szentszéktől indult ki. Orlemanski moszkvai látogatásánál a szentszéki–szovjet viszony javításának ügyét nem az oroszok, hanem végső soron az amerikai újságírók vetették fel. A lengyel-amerikai pap kérdéseire azután Sztálin adott nem egészen egyértelmű, de nem is teljesen elutasító választ. A Flynn-misszió esetében egészen nyilvánvaló, hogy teljesen amerikai kezdeményezésről volt szó, amire Moszkva ugyan nem nyílt elutasítással válaszolt, mégis éppencsak a tárgyalások elvi lehetőségét tartotta fenn. A P. Nagy közvetítésével 1946 tavaszán megkezdett közeledési kísérlet első ránézésre szovjet kezdeményezésnek tűnhet, ám erősen kérdéses, vajon valóban Moszkvából indult-e ki. Óvatosságra int mindenesetre, hogy míg az Orlemanski- és Flynn-féle közvetítési kísérleteknél a szovjet felső vezetés álláspontjáról is van valami fogalmunk, itt csupán beosztott, helyi funkcionáriusok kezdeményezéseivel és taktikázásával találkozunk. Jelenleg semmi adatunk nincsen arra, hogy Illés Béla és más katonatisztek 1946 januárjában megfogalmazott tárgyalási ajánlata valóban egy moszkvai döntésre ment-e vissza, és amennyiben igen, milyen szándékok álltak a háttérben.

Áttekintésünkéből az is szépen kirajzolódik, hogy a kívülről érkező közeledési kísérletekre adott szentszéki válasz mindhárom esetben egyazon logikát követte: a Vatikán nem zárta ki a tárgyalások lehetőségét, ám ragaszkodott ahhoz, hogy a tényleges kezdeményezésnek a szovjetek részéről kell kiindulnia, és a gyakorlati tárgyalásokra csak azt követően kerülhet sor, hogy szándékuk őszinteségének alátámasztására a vallásszabadságot garantáló intézkedéseket mutattak fel. A Szentszék ugyanakkor az idő előrehaladtával egyre konkrétabb formában foglalkozott a közvetlen tárgyalások lehetőségének megteremtésével. Orlemanski 1944. tavaszi moszkvai útja esetében még passzív várakozást regisztrálhatunk,⁸⁰ ám nem sokkal később, már a Flynn-missziót megelőzően, lehetséges előkészítő lépésként felmerül egy apostoli vizitátor küldésének terve.⁸¹ Megvalósítását 1945 márciusában végül a pápa még nem tartotta időszerűnek, ám egy évvel később lényegében ennek az elképzelésnek egy módosított változatával találkozunk: a szentszéki útlevelel felruházott Nagy Töhötöm tulajdonképpen hivatalos szentszéki küldöttként kapja a közvetlen tárgyalások előkészítésének feladatát. Talán éppen azért kerülhetett erre

hatóságok kategorikusan megtiltották a magyar kormánynak, hogy pápai nunciust fogadjanak. A szentszéki brit követség Tardininek. 1946. július 17. ASRS AA.EE.SS. Pio XII. Ungheria. Pos. 130. f. 86.

80 Balogh–Fejérdy: Az Orlemanski-akció, 165–195.

81 Fejérdy András: Modus vivendi Moszkvával? Az 1945. évi Flynn-misszió helye XII. Piusz keleti politikájában. *Egyháztörténeti Szemle* 22 (2021) 3. sz. 45–54.; András Fejérdy: Modus vivendi with Moscow? The 1945 Flynn Mission and the Eastern Policy of Pius XII. *Revue d'histoire Ecclesiastique* 117 (2022) 711–735.

sor, mert a KALOT működésének lehetőségét Rómában egy ideig úgy értékelték, mint a kommunisták által biztosított tényleges vallásszabadság jelét. Az óvatos szentszéki nyitás azonban ezúttal is kudarccal végződött. A KALOT betiltása, valamint a nunciatúra újrainvitását megtiltó szovjet döntésről érkező információk mind azt az aggodalmat igazolták vissza a Vatikánban, hogy a szovjet tárgyalási készségről érkező jelzések nem ószinték, hanem pusztán pillanatnyi politikai érdekeket szolgáló taktikai manőverek.

A második világháború után hiába küldött tehát XII. Piusz óvatos, ám egyre nyilvánvalóbb jelzéseket arra, hogy kész a szovjetekkel tárgyalásokat folytatni, Moszkvának ekkor semmiféle közeledés nem állt érdekében.⁸² Később, a világ érdekszférákra való felosztása idővel még nehezebb kontextusba emelte a vatikáni keleti politikát, amennyiben a hidegháború időszakában a két nagyhatalom számára a vallás, és azon belül kiemelten a katolikus egyház ügye a geopolitikai stratégia szempontjából felértékelődött. Az Egyesült Államok a kommunizmus feltartóztatásában kívánt a kereszténységre támaszkodni,⁸³ a Szovjetunió pedig éppen ellenkezőleg: egy kelet-közép-európai katolikus blokk kialakulását kívánta a görögkatolikus egyházak felszámolásával és nemzeti katolikus egyházak létrehozásának kísérletével megakadályozni.⁸⁴ Mindenesetre nemcsak a szovjet elutasítás, valamint a közép-európai államok bolsevizálása intették óvatosságra XII. Piuszt, hanem a 20. század másik totális diktatúrájával, a nemzetiszocializmussal kapcsolatban szerzett negatív tapasztalatai is. A Németországgal megkötött 1933. évi birodalmi konkordátum ugyanis nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel a nemzetközi szerződésben foglaltak érvényre juttatására a Szentszéknek nem volt eszköze. Miként a Petras Mazelis telsiai püspökkel és Moric Picha Hradec Kralove-i püspökkel 1956 májusában a *L'Unità* hasábjain készített interjút kommentálva a kommunista rendszerrel folytatandó párbeszédet illetően egy magas rangú prelátus megjegyezte: „Nem ugyanazt a nyelvet beszéljük. Féltő, hogy megszegik az egyezményeket, ahogy Hitler tette a konkordátummal.”⁸⁵ Az 1956 nyarán jelentkező szovjet közeledési szándék jeleit látva XII. Piusz ezért a közvetlen tárgyalások megkezdése előtt ismét előzetes garanciákat kívánt szerezni a kommunista tárgyalófelek jóhiszeműségéről, azaz arról, hogy nem csupán taktikai érdekek miatt kezdeményezték a dialógust. 1956 őszének tapasztalatai, különösképpen a magyar forradalom vérbe fojtása XII. Piusz óvatosságát végül elzárkózássá változtatták. Az ese-

82 Stehle: *Die Ostpolitik*, 241–245.; Heinz Hürten: Was heißt Vatikanische Ostpolitik? Eine einführende Skizze. In: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978*. Hrsg. Karl-Joseph Hummel. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 3–4.; Ickx: *L'Ostpolitik di Pio XII*, 155–179.

83 Vö. pl. *Religion and the Cold War*; William Inboden: *Religion and American Foreign Policy, 1945–1960. The Soul of Containment*. Cambridge, 2008.; Jonathan P. Herzog: *The Spiritual-Industrial Complex. America's Religious Battle against Communism in the Early Cold War*. New York, 2011.; James C. Wallace: *A Religious War? The Cold War and Religion*. *Journal of Cold War Studies* 15 (2013) Nr. 3. 162–180.

84 Balogh Margit: *Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseltek Kelet-Közép-Európában 1945 után. In: Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek*. Szerk. Nagy Mihály Zoltán – Zombori István. Bp., 2014. 12–13.

85 Interviste pubblicate da «L'Unità» con il vescovo lituano Majelis e con il vescovo cecoslovaccho Picha. Ripercussioni in Segreteria di Stato. *Telepresso* N. 966/713 di Francesco Giorgio Mameli. Roma, 1956. május 26. 5. Archivio Storico Diplomatico del Ministero per gli Affari Esteri. Affari Politici (1950–1957). Santa Sede. B. 1671.

mények ugyanis azt bizonyították számára, hogy a különböző fórumokon szorgalmazott dialógusnak nemcsak azért nincsen értelme, mert oly nagy világnézeti szakadék választja el egymástól a két felet, hanem a gyakorlati kérdésekben való párbeszéd is értelmetlen, hiszen a közeledés Moszkva részéről csupán nyugati befolyásának növelését célzó taktikai lépés, melynek a Szentszék is könnyen játékszerévé válhat.⁸⁶

A szentszéki keleti politika XXIII. János pápasága alatt lépett újabb szakaszába. Ebben egyrészt fontos szerepet játszott, hogy elődjétől eltérő, pasztorális szemléletű, elítélő megfogalmazásokat kerülő hangvétele kézzelfoghatóbbá tette a Szentszék blokkok feletti pártatlanságát. XXIII. János másrészt az 1956-os magyar forradalom leveréséből XII. Piuszszal ellentétes következtetést vont le. Számára az 1956-os magyar forradalom bukásának tapasztalata azt bizonyította, hogy az egyháznak hosszú távon kell számolnia a kommunista rendszerek fennmaradásával. Következésképpen nem tartotta kivitelezhetőnek a korábbi szentszéki politikát, amely arra irányult, hogy a katolikus egyház számára a teljes szabadságot kivívja a térségben. Ahelyett tehát, hogy a *libertas ecclesiae* lehető legteljesebb helyreállítását szorgalmazó XII. Piuszhoz hasonlóan az egyházpolitikai *status quo* gyökeres megváltoztatására törekedett volna, hallgatólagosan kész volt tudomásul venni a kommunista kormányok egyházat ellenőrző és befolyásoló szerepét, és egyedül a részeredmények elérését, az egyház szabadságának viszonylagos tágítását tartotta észszerű célkitűzésnek.⁸⁷ Előbb ezért a vasfüggöny által elzárt főpásztorokkal próbált meg kapcsolatot teremteni – például 1959 februárjában *ad limina* látogatásra hívta többek között a magyar püspököket.⁸⁸ Miután ez a kezdeményezés a kommunista kormányok ellenállása miatt nem járt sikerrel, mind tudatosabban az előkészületben lévő egyetemes zsinatot tekintette a remélt dialógus katalizátorának.⁸⁹

XXIII. János pápa erőfeszítéseinek köszönhetően a II. vatikáni zsinat első ülészakán végül Kelet-Közép-Európából korlátozott létszámú „egyházi küldöttségek” is részt vettek. A velük folytatott tárgyalások nyomán az Államtitkárság mindenestre még mindig a XII. Piusz alatt kikristályosodott logika szerint kívánta megkezdeni a tárgyalásokat a szovjet blokk kormányaival. Azt javasolták, hogy előbb egy apostoli vizitátor útján szerezzenek naprakész információkat a helyi egyházak helyzetéről. Egyúttal tételesen számba vették, hogy a vallásszabadság miféle minimumának biztosítására van szükség a tárgyalások megkezdésének garanciájaként.⁹⁰ XXIII. János, majd VI. Pál pápa keleti politikájának újdonságát ezzel szemben éppen az jelentette, hogy végül vállalni merték a tárgyalások garanciák nélküli megkezdésének kockázatát.

86 András Fejérdy: Il 1956 come punto di svolta? La rivoluzione ungherese nella politica orientale della Santa Sede. In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. A cura di András Fejérdy. Soveria Mannelli, 2017. 137.

87 Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. Bp., 2011. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 43) 18–22.

88 Fejérdy András: A Szentszék kapcsolatfelvételi kísérlete a magyar katolikus püspökökkel 1959 tavaszán. *Valóság* 49 (2006) 4. sz. 68–81.

89 Az egyetemes zsinat előkészületei. „Amadeo” 1959. július 21-i jelentése. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.3. Mt-764/4. «Amadeo». 157–158.

90 Előterjesztés-tervezet a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja számára. 1962. november 27. ASRS Spogli. Card. Agostino Casaroli. Pos. 61. ff. 127–140. Közli *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*. A cura di Giovanni Barberini. Bologna, 2009. 35–36.

A tanulmány elején feltett kérdésre összegezve tehát azt válaszolhatjuk, hogy az 1944–1946 közötti közeledési kísérletek behatóbb vizsgálata egyértelműen megerősíti, hogy XII. Piusz pápa keleti politikáját nem az elvi kommunistaellenességen alapuló intranzigens elutasító magatartás határozta meg, hanem a szentszéki konkordátumpolitika hagyományait követő possibilista-realista irányzat párbeszédre nyitott felfogása. XXIII. János, majd VI. Pál pápa új keleti politikája sem egy új elvi alapvetés következménye volt, hanem ugyancsak a szentszéki diplomáciának a 19. században a francia forradalom következményeire válaszul kidolgozott, majd a két világháború között továbbfejlesztett konkordátumpolitikájának szerves folytatása. Az újdonságot egyfelől az jelentette, hogy a szentszéki diplomácia hagyományos „tézis és hipotézis”-elméletének gyakorlati alkalmazása során, az egyház szabadságának lehető legteljesebb biztosítására (tézis) törekvő XII. Piuszal szemben XXIII. János a tényleges helyzetet figyelembe véve (hipotézis) a részleges javulásért jelentős engedményekre is késznek mutatkozott. Kezdve azzal, hogy a tárgyalás megkezdését sem kötötte a vallásszabadság minimumának teljesüléséhez. XII. Piusz és utódai keleti politikájának közös és eltérő vonásait figyelembe véve jogosnak tűnik tehát a német diplomáciatörténetből analógia alapján átvett és a történetírásban elsősorban XXIII. János és VI. Pál pápaságára alkalmazott *Ostpolitik* szakifejezést használni, azonban csak azzal a megszorítással, hogy XII. Piusz esetében a későbbi, „klasszikus”, „aktív” szentszéki *Ostpolitik*kal szemben legfeljebb „passzív” *Ostpolitik*ról beszélhetünk.

CONTENTS

STUDIES

Richárd Horváth <i>The Royal Books of King Matthias. (On the Amount of Lost Medieval Sources)</i>	335
Miklós Fóti <i>Identification of the Person and Career of Ali, sancakbeyi of Segedin and the Development of his Fiefdom (1567–1595)</i>	353
Gábor Kálmán <i>Border Protection, Finances, Protestantism. The Dispute between the Inner Austrian and Hungarian Estates, 1606–1610</i>	367
Géza Pálffy <i>Liberation or Occupation? Military, Financial and Civil Administration in Recaptured Hungary during the Great Turkish War, 1683–1699</i>	393
Angelika Orgona <i>The Invisible Woman. Marriages of Kata Salgai</i>	417
Kornél Nagy <i>“The Plan Failed”. Candidacy of Michál Minas Theodorowicz as an Armenian Uniate (Catholic) Bishop in Transylvania (1731–1742)</i>	441
Ferenc Tóth <i>“... he has proven his courage, skills and experience countless times...” The Circumstances of the Appointment of a Hungarian Count as Marshal of France</i>	463
Gábor Demeter <i>The Differentiation of the Agrarian Society Based on a Quantitative Analysis of 18th Century Settlement Censuses (1720–1796)</i>	485
Veronika Eszik <i>Reactions to the Intrusion of the Modernising State into the Rural Space. On the Croation Peasant Movements of 1883 from a Different Perspective</i>	521
Heléna Huhák <i>Camp Diaries. Everyday Life of Hungarian Jewish Deportees in Concentration and Forced Labour Camps (1944–1945)</i>	545
András Fejérdy <i>Intransigent Anti-Communism and/or Pragmatic Diplomacy? The Eastern Politics of Pope Pius XII between World War and Cold War</i>	567
Ákos Bartha <i>A Restless Homo Politicus: the Career of István Szüts (1900–1973)</i>	591

E számunk szerzői

Bartha Ákos, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Délkelet-Európa története osztály ● Eszik Veronika, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály ● Fejérdy András, igazgatóhelyettes, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Egyháztörténeti osztály ● Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Horváth Richárd, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Középkori osztály ● Huhák Heléna, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Jelenkortörténeti osztály ● Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Orgona Angelika, történész-főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum ● Pálffy Géza, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály, MTA-BTK „Lendület” Szent Korona kutatócsoport-vezető ● Tóth Ferenc, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály

(HUN-REN BTK TTI = Magyar Kutatási Hálózat [Hungarian Research Network] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 3 0 0 3